

dr KINGA CZERWIŃSKA, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze O / Cieszyn
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Śląski w Katowicach
k.czerwinska@spot.net.pl

**Raport dotyczący Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa
kulturowego z 2003 roku**

Art. 2 pkt. 2e umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym

Polskie dziedzictwo kulturowe zostało ukształtowane przez wiele czynników takich jak: zróżnicowane środowisko przyrodnicze oraz złożone procesy historyczne, ekonomiczne i społeczne. Przez wieki, jego charakter uformowały elementy kultury: dworskiej, szlacheckiej, miejskiej i chłopskiej oraz kultury obce etnicznie: Romowie, Żydzi, Tatarzy i inni. Podczas, gdy kultura warstw wyższych społecznie miała charakter kosmopolityczny, kultura chłopska, zwana kulturą ludową, rozwijała elementy rodzime, które przesądziły o specyfice polskiego dziedzictwa kulturowego. Należy jednak pamiętać, iż wkład ten, choć ogromny, nie był wszak decydujący i o charakterze polskiego dziedzictwa decydowały wszystkie wskazane komponenty.

1. Problemy definicyjne

Zagadnienie pierwsze koncentruje się wokół kwestii terminologicznych i dotyczy rozumienia tej części dziedzictwa niematerialnego, która została w *Konwencji* ujęta jako: umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym. Niniejsza wykładnia odnosi się zatem zarówno do sfery kultury oralnej (niematerialnej), jak i artefaktów materialnych, które stanowią efekt wskazanych umiejętności oraz kulturowej przestrzeni, gdzie umiejętności te są nabywane z pokolenia na pokolenie i odtwarzane przez wspólnotę, będąc świadectwem jej tożsamości.

Istotną kwestią jest również wyjaśnienie pojęcia: **rzemiosło tradycyjne**. Termin ten dotyczy wytwórczości przedmiotów użytkowych oraz zdobniczych, zarówno na potrzeby indywidualne w ramach gospodarki samowystarczalnej, jak i produkcji wyspecjalizowanej, warsztatowej zaspakajającej potrzeby wspólnoty lokalnej. Wytwórczość ta oparta na wielowiekowej, miejscowej tradycji, kształtowanej zróżnicowanym środowiskiem przyrodniczym oraz doświadczeniem historycznym charakterystyczna była dla wsi epoki przedprzemysłowej. Zmiany cywilizacyjne następujące od drugiej połowy XIX wieku

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze
organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

przyniosły przeobrażenia pierwotnego charakteru wielu rzemieślniczych specjalizacji, a nierzadko całkowity ich zanik.

W dyskursie akademickim, a nierzadko i potocznym, termin **rzemiosło tradycyjne** używany jest wymiennie, semantycznie równoważnie z innymi, tj.: **rękodzieło** lub **przemysł ludowy**. W szerszej perspektywie definicyjnej – umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym wchodzą w zakres pojęć: **twórczość ludowa** lub **sztuka ludowa**, które należy rozumieć jako aktywność plastyczną, w ramach której powstawały przedmioty wykonywane:

- w gospodarstwie chłopskim, w rodzinie, na własne potrzeby, np. tkaniny, proste meble i sprzęty, dekoracje domów (malowanie ścian, wycinanki, pająki, sypanie wzorów piaskiem), przystrajanie kapliczek, ołtarzy, świętych obrazów, itd.;
- przez szczególnie uzdolnione osoby, dla najbliższego otoczenia, zwykle jako forma „rewanżu”. Mowa tu o takich przedmiotach jak: wycinanki, pająki, pisanki, pieczywo obrzędowe, maski, wyróżniające się wysokim poziomem sztuki;
- w ramach tzw. przemysłu domowego, produkowane na sprzedaż, np. dla odbiorców miejskich (wikliniarstwo, zabawkarstwo, hafciarstwo, tkactwo użytkowe i dekoracyjne);
- wyroby i usługi wiejskich specjalistów: krawców, kowali, cieśli, garncarzy;
- wyroby ośrodków rzemieślniczych i warsztatów w małych miasteczkach wytwarzane dla odbiorców wiejskich, sprzedawane na targach, odpustach czy w handlu domokrażnym (np. ceramika, malowane meble, rzeźba w drewnie i nagrobna, pierniki, dewocjonaalia, biżuteria).

Powyższe ujęcia terminologiczne, prowadzą do konkluzji, iż w kategorii umiejętności związanych z rzemiosłem tradycyjnym najbardziej widoczna jest głęboka współzależność między niematerialnym dziedzictwem kulturowym, a jego materialnym obliczem. Co w konsekwencji rodzi niebezpieczeństwo ochrony materialnych artefaktów, a nie twórców – dysponariuszy umiejętności opanowanych drogą bezpośredniego przekazu, tzn. wyuczonych u starych mistrzów w danej wsi lub w rodzinnym domu.

2. Stan zachowania opisywanych elementów na terytorium Polski (z uwzględnieniem zjawisk ogólnopolskich, jak i regionalnych).

Po II wojnie światowej pod wpływem silnej urbanizacji, industrializacji i zmian ustrojowych kultura ludowa, a więc rdzeń dziedzictwa kulturowego ulega rozpadowi. Równocześnie staje się elementem propagandy politycznej PRL, a skonstruowany wówczas jej obraz, do dziś wpływa na sposób jej postrzegania, nierzadko pejoratywny. Pomimo tego,

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze

organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

dzięki scentralizowanej opiece państwa wiele elementów kultury tradycyjnej, w tym umiejętności rzemieślnicze i rękodzielnicze, przetrwało do dziś. Decydujące znaczenie w tej kwestii odegrała Cepelia, od 1968 roku Stowarzyszenie Twórców Ludowych.

Duże zmiany w postrzeganiu i ochronie dziedzictwa kulturowego w Polsce miały wydarzenia końca XX i początku XXI wieku: przemiany ustrojowe oraz przystąpienie do Unii Europejskiej. Zmiany te oznaczały przede wszystkim ograniczenie, a w wielu przypadkach zlikwidowanie centralnej opieki państwa nad dziedzictwem kulturowym, głównie wsparcia finansowego, rozbudziły obawę i lęki przed utratą kultury polskiej, zanikiem jej narodowej odrębności i ujednoliceniem z kulturą europejską czy światową. Wszystkie te obawy okazały się przedwczesne, i jak obserwujemy błędne. Troska o rodzime tradycje kulturowe cieszą się ogromnym zainteresowaniem, czego dowodem jest m.in. przyjęcie *Konwencji UNESCO*.

Spektrum żywotnych umiejętności związanych z tradycyjnym rzemiosłem we współczesnej Polsce jest bardzo bogate. Wśród wielu interesujących nas dyscyplin są takie, które rozwijają się nieprzerwanie i bardzo dynamicznie np.: hafciarstwo, koronkarstwo, plastyka obrzędowa, czy rzeźba w drewnie oraz takie, w których twórcy z trudem znajdują kontynuatorów, jak tkactwo, garncarstwo czy kowalstwo. Popularność wspomnianych dyscyplin zależy od czynników ekonomicznych m.in. takich jak popyt na wytwarzany asortyment, rentowność przedsięwzięcia, nakłady niezbędne do poniesienia przed rozpoczęciem działalności. Nie bagatelne znaczenie ma stopień trudności opanowania umiejętności związanych z danym rzemiosłem i wymogi warsztatowe.

Niewątpliwie na dynamikę rozwoju tradycyjnych rzemiosł wpływa także działalność animacyjna. Sadzę, że obecnie można mówić o wykształtowaniu się dwóch nurtów patronatu nad polskim dziedzictwem kulturowym. Pierwszy to: działalność w pełni lub częściowo **scentralizowana**, prowadzona przy merytorycznym wsparciu rządu, administracji lokalnej, instytucji kultury, a finansowana z budżetu państwa, z funduszy strukturalnych, ze środków samorządów lokalnym, często przy wsparciu prywatnych sponsorów.

Działalność ta obejmuje szereg inicjatyw, wśród których należy wymienić organizację ogólnopolskich festiwali folklorystycznych i 19. międzynarodowych (m.in. Tydzień Kultury Beskidzkiej, Festiwal Folkloru Ziemi Górskich, Ogólnopolski Festiwal Kapel i Śpiewaków Ludowych w Kazimierzu Dolnym), które są okazją nie tylko do występów scenicznych, ale także prezentacji tradycyjnych umiejętności rękodzielniczych. Np. podczas festiwalu w Kazimierzu odbywają się Ogólnopolskie Targi Sztuki Ludowej, podczas których twórcy

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze

organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

zrzeszeni w STL nie tylko sprzedają swoje wyroby, ale także demonstrują sposoby ich wykonywania.

Istotne znaczenie dla zachowania umiejętności związanych z rzemiosłem tradycyjnym w Polsce miał rządowy program: **Ginące zawody (1994)**. Wśród licznych celów tego programu były: dokumentacja historycznego i aktualnego stanu tradycyjnej twórczości, stworzenie centralnej bazy danych o twórcach, ich potrzebach czy trudnościach, upowszechnianie i popularyzowanie wiedzy o tej części dziedzictwa narodowego, a także opracowanie systemu wsparcia finansowego. Rezultatem tego programu jest m. in. informator *Piękno użyteczne czy piękno ginące* (1997) oraz Ogólnopolska Komputerowa Baza Danych z wykazem aktywnych twórców ludowych (zawiera informacje o wciąż żywotnych dziedzinach rękodzieła tradycyjnego oraz ich lokalnej specyfice i regionalnym zróżnicowaniu). Od 1998 roku prowadzona jest przez STL (www.zgstl.pl).

Ważnym posunięciem okazało się wprowadzenie do szkół zajęć z zakresu wiedzy o środowiskowym i kulturowym dziedzictwie regionu. Propozycja dydaktyczna często wzbogacona jest udziałem w warsztatach lub zajęciach terenowych. Oferty edukacyjne (nie tylko dla dzieci) prowadzą np. **Kaszubski Uniwersytet Ludowy w Wieżycy**, **Beskidzkie Centrum Zabawkarstwa Ludowego (przy ROK w Bielsku- Białej)**, **Pracownia Ginących Zawodów w Węgorzewie**, **Uniwersytet Rękodzieła Artystycznego w Woli Sękowej**, **Kraina w Kratę w Swołowie** i wiele innych.

Drugim nurtem aktywności związanej z zachowaniem dziedzictwa kulturowego jest działalność o zasięgu lokalnym, regionalnym, koordynowana na szczeblu samorządowym oraz inicjatywy indywidualne. Ten rodzaj aktywności jest szczególnie cenny, ukazując bowiem realne potrzeby środowiska związane z eksploracją dziedzictwa. Wśród wielu aktywności podejmowanych na tym polu należy zaznaczyć te, które w kontekście omawianego zagadnienia, są najważniejsze:

- organizowanie wystaw i kiermaszów sztuki ludowej, często połączone z przeprowadzaniem konkursów i warsztatów, gdzie można poznać tradycyjne rzemiosła;
- zakładanie muzeów, izb regionalnych, galerii, gospodarstw agroturystycznych, gdzie prezentuje się nie tylko rezultaty pracy ginących zawodów, ale przede wszystkim proces ich wytwarzania (warsztat, technologię, narzędzia);
- działalność wydawnicza.

W nurt tych działań wpisują się programy regionalne, które swym zasięgiem obejmują regiony geograficzne, kulturowe lub etniczne, nie zważając na dzielące ich granice

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze

organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

administracyjne czy państwowe. Wśród nich najpopularniejsze jest wyznaczanie szlaków łączących istotne w regionie nośniki dziedzictwa kulturowego. Inicjatywy te cieszą się ogromną popularnością, i nie sposób ich wszystkich wymienić. Są to m.in.: **Greenways** (www.greenways.pl); **Szlak Tradycyjnego Rzemiosła Małopolski** (www.szlakrzemiosla.pl), **Szlak Tradycyjnego Rzemiosła – „tradycyjnie piękne”** (www.tradycjniepiekne.pl), **Szlak Tradycyjnego Rękodziela Ludowego Podlasia** (www.zielonewrota.pl), **Plecionkarski Szlak Wisły** (www.serfenta.free.ngo.pl/?plecionkarskim-szlakiem-wisly).

Oczywiście tendencja, o której tu wspominam nie ma charakteru powszechnego. Na tych obszarach Polski, w których nastąpiła silna industrializacja, w wielkich aglomeracjach, trudno mówić o przywiązaniu do dawnych tradycji kulturowych. Są jednak regiony nazywane „spichlerzami kultury”, w których zachowanie dziedzictwa kulturowego stanowi wartość najwyższą. Aleksander Błachowski biorąc pod uwagę żywotność i potencjał twórczości ludowej w Polsce, wyróżnia trzy typy regionów:

- regiony o wciąż żywej tradycji, w których lokalna twórczość służy własnemu środowisku, będąc jednocześnie wizytówką regionu, np. Podhale, Orawa, Beskid Śląski i Żywiecki, Lachy Sądeckie, opoczyńskie, łowickie, Kujawy, Kurpie, Podlasie;
- regiony o bogatych niegdyś tradycjach plastyki ludowej, która po okresie zaniku została wtórnice ożywiona np. Opolszczyzna, Kaszuby, Bory Tucholskie;
- regiony, gdzie miejscowe tradycje ludowe zostały zastąpione twórczością amatorską pozbawioną więzi z dawną sztuką ludową np. Dolny Śląsk, Pomorze, Warmia i Mazury.

3. Analiza czynników sprzyjających zachowaniu oraz ginięciu/zapominaniu opisywanych zjawisk.

Żywotność niematerialnego dziedzictwa kulturowego zależy od wielu, złożonych czynników. Z pewnością programowy patronat nad wybranymi jego przejawami sprzyja zachowaniu ich dobrej kondycji. Opieka, będąca częścią wielu aktywności związanych z tradycyjnymi umiejętnościami rzemieślniczymi i rękodzielniczymi zajmuje środowiska etnografów, animatorów kultury, nauczycieli, regionalistów oraz twórców i rzemieślników, ma swoich zwolenników i przeciwników. Zwolennicy zachowania tradycji wytwórczych, których przekaz odbywa się w bezpośredniej transmisji międzypokoleniowej, upatrują w nich możliwości rozwoju i konsolidacji wspólnoty lokalnej oraz jej identyfikacji z regionem. Kształtowanie tożsamości lokalnej, a szerzej narodowej zwłaszcza wśród młodego pokolenia jest kwestią niezmiernie znaczącą. Aktywność związana z tradycyjnymi umiejętnościami

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze

organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

rękodzielniczymi może tę tożsamość kształtować. Dowodem na to jest popularność etnodesignu czy agroturystyki (a nawet etnoturystyki). Nie bez znaczenia są też względy ekonomiczne, o których pisałam wcześniej.

Oponenci uważają, iż działania zmierzające do zachowania tej części dziedzictwa niematerialnego są sztucznym podtrzymywaniem umiejętności, które nie znajdują uzasadnienia we współczesnym życiu, nie spełniają potrzeb własnego, lokalnego środowiska, a więc tracą naturalny kontekst. W tej sytuacji ich rola ogranicza się do reliktu kultury, eksponatu muzealnego, pamiątki turystycznej, atrakcji regionu. To zaś wiąże się z dostosowaniem wyrobów do wymagań rynku, kreowanego na potrzeby turystów, co w konsekwencji niesie ze sobą ryzyko komercjalizacji tradycyjnej kultury, a więc odchodzenie od autentyczności rękodziela ludowego na rzecz dowolnych adaptacji i przekształceń, wyrobów pseudoludowych. Dodatkowo, w obliczu globalizacji współczesnego świata własne dziedzictwo kulturowe stanowi jeden z alternatywnych modeli kultury, który może być konfigurowany z innymi lub porzucony. Od siły argumentów obu, przeciwstawnych stanowisk w dużej mierze zależy stan niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

4. Krótka charakterystyka polskich zasobów archiwalnych w zakresie opisywanego zjawiska

Zbiory ukazujące bogactwo i regionalne zróżnicowanie dziedzictwa kulturowego w omawianym zakresie są niezmiernie bogate. Ich eksponentami są przede wszystkim muzea, w tym muzea etnograficzne (PME w Warszawie, Krakowie, Toruniu czy Wrocławiu) lub muzea z działami etnograficznymi (Bytom, Lublin, Łódź, Rzeszów). Zbiory sztuki ludowej stanowią blisko 65% ogółu zbiorów etnograficznych (najwięcej eksponatów stanowią stroje ludowe, hafty, ceramika, rzeźba i malarstwo). Charakter zbiorów obejmuje w głównej mierze artefakty umiejętności rzemieślniczych i rękodzielniczych oraz narzędzia, dzięki którym one powstają. Ta część zbiorów jest też najczęściej prezentowana na wystawach stałych i czasowych. Archiwa jednostek muzealnych dysponują również bogatym zapisem dokumentującym umiejętności wytwarzania wskazanych artefaktów oraz materiałami prezentującymi sylwetki twórców (opis, dokumentacja fotograficzna, filmowa), pozyskanymi podczas eksploracji terenowych.

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze
organizacja ekspercka przy Międzynarodowym Komitecie UNESCO
www.ptl.info.pl

Podstawowa bibliografia :

Bazielich B., *Sztuka i rękodzieło ludowe w Polsce*. Seria monograficzna Muzeum w Gliwicach, nr 15, Gliwice 2007.

Błachowski A., *Etnografia, ścieżka edukacji regionalnej*, Toruń 2003.

Burszta J., *Kultura ludowa – kultura narodowa*, Warszawa 1974.

Fryś-Pietraszkowa E., Kunczyńska-Iracka A., Pokropek M.: *Sztuka ludowa w Polsce*. Warszawa 1988.

Jackowski A., *Polska sztuka ludowa*, Warszawa 2002.

Kopczyńska-Jaworska B., Niewiadowska-Rudnicka M.: *Piękno użyteczne czy piękno ginące*, Łódź 1997.

Kwaśniewicz W., *Wiejska społeczność rzemieślnicza*, Kraków 1970.

Paprocka W., *Przemysł domowy, rzemiosło i chałupnictwo*. W: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, tom I. red. M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s.247 – 277.

Skuza Z.A., *Ginące zawody*, Warszawa 2006.

oraz:

Analiza stanu współczesnej twórczości ludowej w Polsce, opracowanie wykonane przez Stowarzyszenie Twórców Ludowych na podstawie komputerowej bazy danych prowadzonej przez MKiDN, Warszawa 2007.